

FORMAREA DIALECTELOR ROMÂNEȘTI DIN PERSPECTIVA GEOGRAFIEI LINGVISTICE¹

NICOLAE SARAMANDU

Problematica legată de formarea dialectelor românești apare mai întâi în lucrări de istoria limbii, care au precedat studiile mai ample de dialectologie (monografiile dialectale) și de geografie lingvistică (atlasele lingvistice). În *introducerea la Istoria limbii române*, vol. I, *Originile* (1901), Ovid Densusianu făcea această constatare: „Dialectologia română este încă la începuturile ei și va fi nevoie de mai multe generații de cercetători perseverenți pentru a se ajunge la stabilirea ariilor geografice ale diferitelor particularități ale limbii române”². Generațiile de „cercetători perseverenți” – nu numai români, ci și străini – și-au făcut datoria, așa încât dispunem, în prezent, de atlasele lingvistice ale tuturor dialectelor românești, dintre care trei publicate integral (pentru dialectele dacoromân, meglenoromân și istroromân), al patrulea (pentru dialectul aromân) fiind în curs de publicare (din cele patru volume proiectate, au apărut primele două, al treilea va apărea până la sfârșitul acestui an, iar ultimul este redactat integral în manuscris). Prin publicarea acestor atlase lingvistice avem o bază documentară adecvată pentru abordarea unor chestiuni de istoria limbii române din perspectivă spațială.

Ovid Densusianu, autorul primei opere fundamentale privind istoria limbii române, a prezentat originea dialectelor românești într-un mod care se regăsește, sub diverse variante, în lucrări ulterioare de istorie a limbii române. După o perioadă de conviețuire a populației romanizate într-un teritoriu situat pe ambele maluri ale Dunării: Dacia, Pannonia de sud, Moesia Superioară și Inferioară, la nord de „linia Jireček” – care delimita, în Peninsula Balcanică, spațiul de influență latină, la nord, de spațiul de influență greacă, la sud –, strămoșii aromânilor, ai meglenoromânilor și ai istroromânilor s-au „deplasat” în actualele așezări în urma pătrunderii slavilor în Peninsula Balcanică, ordinea cronologică stabilindu-se pe baza gradului de asemănare a dialectelor românești sud-dunărene cu dacoromâna (de care istroromâna e cea mai apropiată, după care urmează meglenoromâna și aromâna). Gradul mai mare sau mai mic de asemănare s-ar explica prin *durata perioadei de comunitate* în spațiul originar comun, adică prin **f a c t o r u l t i m p**.

¹ This work presented in this paper was supported by the research grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation CNCS = UEFISCDI, project no PN-III-P4-ID-PCE-2020-0451).

² Densusianu 1901/1961: 5.

Trebuie să precizăm că acest scenariu susținut de lingviști a fost respins de istorici, care au luat în considerare, în ceea ce privește formarea limbii și a poporului român, toate teritoriile romanizate din Imperiul Roman de Răsărit – situate în nordul și în sudul Dunării –, unde se vorbesc în prezent dialectele românești. Iată cum apare delimitarea romanității sud-dunărene la anul 1 000, în recentul tratat de *Istoria românilor*, unde nu se vorbește de vreo migrație: „Acești români, urmași ai romanității sud-est europene, formau în jurul anului o mie o *pânză demografică* [subl. n.] aproape continuă, acoperind o bună parte din spațiul balcanic, din zona Pindului și a Tesaliei, cu ramificații spre Epir sau Peninsula Calcidică și cu prelungiri peste munții Haemus, până la Dunăre, Sava și Drava”³.

În anul 1910 Sextil Pușcariu publica amplul studiu *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, inclus în volumul omagial dedicat lui Wilhelm Meyer-Lübke (*Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, Halle, 1910, p. 17–75), prin care introducea în lingvistica românească conceptul de „română primitivă” (germ. *Urrumänisch*), preluat ulterior de lingviști și încetățenit sub numele de *româna comună*, prin care autorul înțelegea „limba vorbită de strămoșii dacoromânilor, aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor de azi, înainte ca orice legătură între ei să fi fost întreruptă”⁴. Această unitate lingvistică implica o perioadă de conviețuire – adică luarea în considerare a *criteriului temporal* –, care s-ar plasa între secolele al VI-lea și al X-lea, când are loc „deplasarea” aromânilor în actualele așezări, conform „mărturiei” cronicarului bizantin Kekaumenos, mărturie care, așa cum s-a demonstrat recent, a fost greșit înțeleasă de lingviști⁵.

Al. Philippide a schimbat radical concepția despre româna comună, numită de el *româna primitivă*, care a durat ca o fază de comunitate lingvistică până în secolul al VII-lea. Lingvistul ieșean se opunea radical predecesorilor, care „n-au voit să admită că fenomene comune tuturor dialectelor s-ar fi putut dezvolta aparte în fiecare dialect”⁶. Schimbările, de ordin fonetic, care au dus la apariția diferențelor dialectale, s-au produs după secolul al VII-lea, dând naștere, în cadrul *dacoromânei*, la două *tipuri* dialectale, numite *tipul moldovenesc* și *tipul muntenesc*. Al. Philippide a ilustrat aceste schimbări cu lat. *vesīca camīsia*, din care, în urma mai multor modificări fonetice, a rezultat mold. *cămésă*, *beșică*, față de munt. *cămașe*, *bășică*. El și-a pus problema dacă cele două tipuri dialectale pot fi identificate în dialectele românești sud-dunărene, fără să ajungă la un rezultat concludent.

Ulterior, Emanuel Vasiliu, care a preluat teoria lui Al. Philippide, a ajuns la concluzia că „istroromâna reprezintă un grup dialectal derivat din grupul moldovean”⁷ – mai exact, din „grupul de dialecte moldovenești cu rotacism”⁸ –

³ *Ist. rom.* 2001: 286.

⁴ Pușcariu 1910/1974: 58.

⁵ Cf. Saramandu 1997.

⁶ Philippide 1927: 233.

⁷ Vasiliu 1968: 148.

⁸ Vasiliu 1968: 150.

fără să se pronunțe în legătură cu celelalte două dialecte românești sud-dunărene. Am completat informațiile pentru dialectele aromân și meglenoromân – unde formele atestate fie păstrează fonetismul din româna comună (*cămeășe, beșică*)⁹ fie prezintă fonetismul moldovenesc (*cămășă, beșică*) – și am adăugat compararea dialectelor pe baza sistemului vocalic. În timp ce dialectul dacoromân are un sistem vocalic format din 7 unități (cu opoziția *ă/î*), dialectele meglenoromân și istroromân au un sistem vocalic format din numai șase unități, ca în româna comună, fără opoziția *ă/î*. În dialectul aromân există graiuri cu 7 vocale (pindean, grămostean) și graiuri cu 6 vocale (fărșerot, grabovean, graiul din localitățile Gopeș și Moloviște), unde se spune, de exemplu, *un om rău s-arcă tu rău*, adică „un om rău s-a aruncat în rău”.

Acesta este stadiul cercetărilor la care s-a ajuns până în prezent prin urmărirea unor particularități fonetice ale dialectelor românești. Vom adăuga, în partea a doua a articolului, particularitățile lexicale pentru a identifica unitățile dialectale din cadrul dialectelor meglenoromân și istroromân.

Așa cum am arătat într-o lucrare recentă, există, în cadrul meglenoromânei, două grupuri dialectale: un grup format de graiul din localitățile Țárnareca și Umă – cu particularitățile care îl apropie de dialectul aromân (graiurile cu sistem format din 6 vocale) – și alt grup, format din graiul vorbit în celelalte cinci localități (L'umniță, Cupa, Oșin, Birislăv, Lun'il). În afară, însă, de această delimitare globală, există particularități care individualizează graiul din fiecare localitate, cum ar fi fenomenul palatalizării labialelor. Constatând că „în Țárnareca, avem toată seria labialelor alterată”¹⁰, ca în aromână, în timp ce, în celelalte localități, palatalizarea se realizează în faze diferite sau nu apare, Th. Capidan considera că fenomenul nu se putea produce pe teritoriul foarte restrâns în care se vorbește dialectul meglenoromân în prezent – unde graiul diferă între localități învecinate, situate la mică distanță – dar palatalizarea „n-ar fi fost cu neputință pentru vremea când meglenoromânii ocupau un teritoriu mult mai întins decât cel actual”¹¹. Într-o contribuție recentă, Petar Atanasov, autorul *Atlasului lingvistic al dialectului meglenoromân*, se întreba în legătură cu asemănările de grai dintre localitățile Umă și Țárnareca, cele mai îndepărtate una de alta: „cum e posibilă apropierea între graiurile din Umă și Țárnareca, care stau în cele două extremități ale teritoriului unde se vorbește meglenoromâna? După câte știm, locuitorii din Umă astăzi nici n-au auzit de comuna Țárnareca și contacte între oamenii din aceste comune n-au existat”¹². Autorul nu dă un răspuns la întrebare. Noi considerăm – în acord cu explicația sugerată de Th. Capidan pentru palatalizarea labialelor – că *asemănările / deosebirile de grai care se constată între localitățile meglenoromâne au apărut într-un alt spațiu, mai extins, de unde vorbitorii dialectului le-au adus în actualele*

⁹ Cf. Saramandu 2021: 19–20.

¹⁰ Capidan 1925: 125.

¹¹ Capidan 1925: 127.

¹² Atanasov 2011: 61; cf. și Atanasov 2018: 81–100.

așezări. Reamintim, în acest sens, opinia lui G. Weingand, care, constatând deosebirile de grai dintre localități apropiate, într-un teritoriu restrâns, considera că meglenoromânii au venit în Meglen, *treptat, la date diferite*: „Este chiar posibil că întreaga masă a vlahilor care trăiesc acum acolo [= în Meglen] s-a strâns la un loc, treptat. Satele complet izolate, din partea de vest, ar fi cele mai vechi, după care au urmat cele din partea de est”¹³.

Constatări similare se pot face și în legătură cu dialectul istroromân, unde există două unități dialectale, reprezentate de graiul din Jaiän, vorbit în nordul peninsulei Istria, și graiul din celelalte localități, situate, la o distanță nu prea mare, în sudul peninsulei. Goran Filipi, autorul *Atlasului lingvistic istroromân*, constată că „cele două grupuri nu au contacte între ele și că, după configurația geografică a zonei, așa trebuie să fi fost de la început”¹⁴. Asta înseamnă că, la fel ca în cazul meglenoromânei, *diferențele de grai nu au apărut în teritoriul actual, ci au fost aduse de vorbitori la stabilirea în Istria*.

Într-o lucrare recentă (*Limba română. Originile*, Editura Academiei Române, 2021) m-am ocupat, între altele, de împrumuturile vechi slave în limba română (p. 27–84), unde am pus în evidență faptul, întemeiat pe comparația interdialectală, că asemănările / deosebirile dintre dialecte se explică prin *f a c t o r u l s p a ț i u*: situarea geografică a dialectelor sud-dunărene, nu prin factorul timp (durata perioadei de „comunitate” a vorbitorilor într-un spațiu originar restrâns). Ideea împrumuturilor lexicale independente în dialecte a fost exprimată explicit de G. Ivănescu: „ea s-a exercitat *pe o arie foarte vastă* [subl.n.], deci în condiții deosebite de la o regiune la alta”¹⁵ și *s-a realizat în mod independent în fiecare dialect* [subl. n.]¹⁶.

Originile limbii române cu dialectele sale se află în vastul spațiu romanizat din nordul și din sudul Dunării, unde, în ținuturile stăpânite odinioară de romani, s-a creat un *continuum romanicum*, o „pânză de romanitate”¹⁷, care s-a destrămat în urma așezării slavilor în sudul Dunării, începând cu secolul al VII-lea: „Nu trebuie să uităm [...] că aria macedoneană a fost romanizată cu mai mult de două secole înaintea Daciei (148 î. Hr.), că ea a continuat să facă parte din imperiu și după părăsirea Daciei și că, înaintea sosirii slavilor exista, de la Adriatică la nordul Carpaților, un *continuum romanicum*, presărat cu insulițe de non-romani”¹⁸.

La fel ca dacoromâna, dialectele românești sud-dunărene nu sunt unitare, având graiurile lor. Diferențele dialectale din cadrul meglenoromânei și istroromânei nu au apărut în actualele teritorii, care sunt foarte restrânse, cu distanțe mici între localități. Meglenoromânii, ca și istroromânii, s-au stabilit în

¹³ Weingand 1892: 55; cf. și Saramandu 1993: 156.

¹⁴ Filipi 2002: 48.

¹⁵ Ivănescu 1980: 352.

¹⁶ Idem: 354.

¹⁷ Vezi mai sus, nota 2, cu citatul, în text, din *Ist. rom.* 2001.

¹⁸ Poghirc 1989: 38.

acualele localități ca grupuri diferențiate dialectal și – probabil – la date diferite. Graiurile fărșerot și grabovean ale dialectului aromân, ca și cel din localitățile Gopeș și Moloviște au un sistem vocalic format din 6 unități, la fel ca dialectele meglenoromân și istroromân (de care se apropie – îndeosebi de dialectul meglenoromân – și în alte privințe). Este posibil ca vorbitorii acestor graiuri aromânești să provină, la fel ca meglenoromânii, din ținuturi situate mai la nord, de unde s-au deplasat la date diferite în actualele așezări. În acord cu opinii exprimate anterior (S. Pușcariu, Th. Capidan) și întemeindu-ne pe diferența radicală privind sistemul vocalic format din 7 vocale (cu opoziția *ă/â*), putem admite că, dintre românii sud-dunăreni, aromânii pindenii și grămosteni sunt autohtoni în teritoriile situate în extremitatea meridională a teritoriului romanizat, unde s-au păstrat toponimele latinești *Vavissa* și *Salona*, devenite, prin evoluție fonetică normală, *Băiasa* și *Sărună*, păstrate până azi în dialectul aromân¹⁹.

Așadar, nu *factorul timp* – conviețuirea de câteva secole a strămoșilor aromânilor, meglenoromânii și istroromânii într-un spațiu original restrâns, comun cu cel al dacoromânii, de unde s-au „deplasat” în actualele așezări –, ci *factorul spațiu* – situarea geografică a acestora în vastul spațiu romanizat din Imperiul Roman de Răsărit, unde a existat un *continuum romanicum* până la începutul secolului al VII-lea, când slavii pătrund în sudul Dunării – este criteriul care trebuie luat în considerare în explicarea modului în care s-au format dialectele românești.

Într-un amplu studiu, în care compară dialectele românești pe baza unui număr mare de fapte de ordin fonetic, morfologic și lexical, Manuela Nevaci introduce conceptul de *dialect la distanță*, apărut recent în dialectologie: „Conceptul de *dialect la distanță* pune în evidență unitatea de structură a unor graiuri sau dialecte separate teritorial în diferite epoci istorice. Asemenea *dialecte la distanță* sunt și dialectele limbii române – dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân. Conceptul de *dialect la distanță* ni se pare mai productiv decât cel de *dialect divergent*, folosit în dialectologia românească. El ne îndreaptă atenția spre relevarea concordanțelor, nu numai a diferențelor” (Nevaci 2018: 803). Am citat din studiul recent, intitulat *Dialectele limbii române – dialecte la distanță (RoDialects – ALDRO)*, un fel de articol-program al amplului proiect de geografie lingvistică, inițiat și condus de Manuela Nevaci, *Atlasul lingvistic al dialectelor românești (ALDRO)*, care se întemeiază pe anchete lingvistice efectuate cu *Chestionarul ALE*. Acest atlas, în care sunt reprezentate pe hărți lingvistice toate dialectele românești, marchează o nouă etapă în geografia lingvistică.

La nivelul *v o c a b u l a r u l u i*, luarea în considerare a lexicului autohton și a celui de origine latină oferă baza de comparație cea mai solidă pentru a stabili cele mai vechi arii dialectale în cadrul limbii române. În legătură cu termeni autohtoni, se consideră că unii dintre ei s-au putut pierde, de-a lungul timpului, din dialectele românești sud-dunărene (opinie susținută de Al. Rosetti, I. I. Russu,

¹⁹ Capidan 1932: 27–28; cf. și Pușcariu 1940: 253.

Gr. Brâncuș²⁰). Se admite, totuși, că alții – dintre care cei păstrați, de exemplu, numai în dacoromână, precum *strugure*, *șopârlă* – „n-au existat decât în zona nordică a romanității orientale” (Russu 1981: 37). De asemenea, „nu este exclus ca unele cuvinte autohtone, care coexistă cu sinonime latinești, să se fi delimitat geografic încă de la început. Astfel, e posibil ca *gresie* să fi circulat și în româna comună numai în zona de sud [a dacoromânei], iar *cute* (< lat. *cos*, *cotis*), numai în aria nordică” (Brâncuș 1983: 175). Ar fi vorba, deci, de o veche repartitie dialectală în cadrul românei.

Am urmărit atestarea termenilor în discuție în dialectele românești sud-dunărene, pe baza hărții CUTE din atlasele lingvistice recente.

CUTE

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR III (sub tipar), h. 786; ALDM II, h. 938; ALIstr, 1025)

dr. <i>cúte</i>	dr. <i>grésie</i>
ar. –	ar. <i>grésă</i> , <i>gr-ási</i> (5 localități)
mr. <i>cúti</i> (o localitate) –	
ir. –	<i>Îrése</i> (Z), <i>grésa</i> , <i>grése</i> (sud: toate localitățile)

Dacoromâna e sigurul dialect în care se întâlnesc ambii termeni, cu o repartitie teritorială clară: *gresie* (autohton), în sud, *cute* (de origine latină) în nord. În dialectele românești sud-dunărene apare unul din cei doi termeni *gresie* (cu răspândire generală în istroromână, cu cinci atestări în aromână), *cute* (cu o atestare în meglenoromână).

Ar putea părea surprinzător faptul că istroromâna – unde întâlnim *grésa* (*yrésa*) cu răspândire generală – se grupează cu aria sudică a dacoromânei, cunoscându-se concordanțele numeroase ale istroromânei cu graiurile dacoromâne nord-vestice. „Mecanisme” care au condus la această repartitie dialectală au funcționat independent în vastul spațiu nord- și sud-dunărean, dând naștere celor patru dialecte românești.

Am adăugat, la harta CUTE, harta PÂNTECE, în care apare cuvântul *burtă*, cu origine controversată, datând din perioada preromană.

PÂNTECE (BURTĂ) ‘abdomen’

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR I, h. 171; ALDM I, h. 255; ALIstr, 239a)

dr. <i>burtă</i> [sud]	dr. <i>foale</i> [vest]	dr. <i>pântece</i> [est]
------------------------	-------------------------	--------------------------

²⁰ Cf. Rosetti 1968: 260; Russu 1981: 137; Brâncuș 1983: 172.

ar. –	ar. <i>fǎli</i>	ar. <i>pântică</i>
mr. –	mr. <i>fǎli</i> (1–3, 6)	mr. <i>pântică</i> ‘pântece, burtă (Ț)
ir. –	ir. <i>fole</i> (Ž)	ir. –

Cuvântul *burtă* nu e atestat în dialectele românești sud-dunărene, de unde se poate deduce că a existat numai în aria nord-dunăreană a spațiului romanizat. În restul teritoriului dacoromân sunt atestați doi termeni de origine latină, *foale* (< lat. *follis*) în vest și *pântece* (< lat. *pantex*, *-icem*) în est, care se întâlnesc și în dialectele românești sud-dunărene (în istroromână apare numai *follis*).

Burtă s-a păstrat în aria sudică a dacoromânei, care se prezintă, ca și în cazul lui *gresie*, ca *arie conservatoare*. Cuvântul a fost înlocuit în restul teritoriului nord-dunărean de doi termeni de origine latină, *follis* (panromanice), din care provine dr. *foale* (atestat în vest, sud-vest) și *pântece* (atestat în est). Lat. *follis* avea sensul de ‘foale (de suflat în foc)’, dar și ‘foale (ale pântecului)’; lat. *pantex* (folosit mai ales la forma de pl. *pantices*) însemna ‘mațe, pântece, burtă’.

Cuvintele latinești *follis* și *pantex* aveau sensuri apropiate, determinate de faptul că foalele (de suflat în foc) se face, în general, din foalele pântecului (ale abdomenului). Printr-o figură de stil, *foale*, cu sensul de ‘parte a abdomenului (a pântecului)’, a ajuns să însemne ‘abdomen’, la fel ca *pantices* (pl.). Fiecare dialect sud-dunărean a tratat în mod specific raportul între *follis* și *pantices*. În aromână, *pântică* ‘abdomen’ e termenul general folosit, în timp ce *foali* are, mai ales, sensul de ‘burduf’ (pentru brânză). În meglenoromână termenul folosit e *fǎli*, care apare în patru localități (1–3, 6); *pântică* se întâlnește în Țărnareca, unde apar multe particularități comune cu aromâna. În celelalte două localități s-a notat un termen de origine slavă, *tărbusă* (cf. mac. *trbuk*; bg. *tărbuh*). În ceea ce privește dialectul iostromân, s-a păstrat numai *fole* în graiul din nord (Jeiăn), în localitățile din sud folosindu-se *tărbuh* (< cr. *trbuh*).

Vom prezenta, în continuare, patru hărți în care ariile dialectale se stabilesc pe baza unor *termeni de origine latină*.

(păr) SUBȚIRE

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR I, h. 7; ALDM, h. 8; ALIstr 321)

lat. <i>subtilis</i>	lat. <i>minutus</i>
dr. <i>supțire</i>	–
mr. <i>supțiri</i> (1–6)	–
ir. <i>supțire</i> (<i>supțir</i>) (8 loc.)	–

În ALRR. *Sinteză*, *supțire* (< lat. *subtilis* ‘subțire, fin; (fig.) pătrunzător’ e termenul general răspândit în dacoromână. Cuvântul moștenit din latină se întâlnește și în dialectele românești sud-dunărene, fiind înregistrat în majoritatea localităților meglenoromâne: *supțfri* (6 din 7 localități) și istroromâne *supțire*, *supțir* (în sud: 8 din 11 localități). Termenul latinesc a fost înlocuit cu un împrumut slav: mr. *ténco* (< mac. *tenko*), ir. *tánák* (< cr. *tanak*) (în două localități din sud și în graiul din nord, din Jeiăn). În aromână apar doi termeni moșteniți din latină, cu o repartitie teritorială clară: *minútú* (< lat. *minutus*) în sud (graiul pindean) și *supțári* în nord (celelalte graiuri). Lat. *minutus* ‘mic, mititel’; mărunț’ se întâlnește în dacoromână (dr. *mărúnt*) și meglenoromână (mr. *minút*), unde e atestat cu sensul original, pe care l-a păstrat și ar. *minútú*. Aromâna este singurul dialect în care cuvântul în discuție a dezvoltat un sens suplimentar – cel de ‘subțire’ –, care delimitează o arie dialectală *inovatoare*.

SPRÂNCEANĂ

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR I, h. 48; ALDM, h. 74; ALIstr, 186)

lat. <i>*supercenna</i>	lat. <i>*genna</i>	lat. <i>*subfronticella</i>
dr. <i>sprâncână</i>	–	–
ar. –	ar. <i>‘-ână</i> (sud)	ar. <i>sufrănt-á@ă</i> (nord)
ir. –	ir. <i>žâna</i>	–

În dacoromână, *sprâncână* (< lat. **supercenna* [*< supercilium + gena*]) cunoaște o largă răspândire, cuvântul fiind cunoscut numai în acest dialect. În dialectele meglenoromân și istroromân apar forme care provin, de asemenea, dintr-un cuvânt latinesc: **genna*. El are o răspândire generală în meglenoromână: mr. *z-ână* (localitățile 1–6), *‘-ână* (7); se întâlnește și în istroromână, în patru localități din sud: *žâna*, în celelalte localități fiind înlocuit de un împrumut din croată: ir. *trepavica* (< cr. *trepavica*).

Aromâna e singurul dialect în care apar doi termeni, ambii de origine latină: *‘-ână* în sud (graiul pindean) și *sufrănt-á@ă* (< lat. **subfronticella*) în nord (celelalte graiuri). Dacă, în cazul lat. *subtilis*, dialectele meglenoromân și istroromân concordau cu aria nordică a aromânei (ar. *supțári*, mr. *supțfri*, ir. *supțire*), în cazul lat. **genna* concordanța se stabilește cu aria sudică a aromânei (ar. *‘-ână*, mr. *z-ână*, ir. *žâna*). Constatăm din nou că dialectele au dezvoltat „tehnicile” individuale, specifice în organizarea materialului lingvistic.

SĂNĂTOS

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR I, h. 269; ALDM, h. 397; ALIstr –)

lat. <i>*sanitosus</i>	lat. <i>sanus</i>
dr. <i>sănătós</i>	–
ar. <i>sănătósű</i> (nord)	ar. <i>sănű</i> (sud)
mr. <i>sănătós</i> (1–7)	–
ir. –	ir. <i>săr</i>

Lat. **sanitosus* are continuatori în trei dialecte; nu se întâlnește în istroromână. În dacoromână și meglenoromână are răspândire generală: dr., mr. *sănătós*. În aromână apar doi termeni: *sănătósű* (nord), *sănű* (sud). În istroromână se întâlnește *săr* (< lat. *sanus* ‘sănătós’). De data aceasta istroromâna se asociază cu aromâna sudică (*arie conservatoare*).

GEM (vb.)

(ALRR. *Sinteză* I, h. (ms.); ALAR I, h. 22; ALDM, h. 402; ALIstr –)

lat. <i>gemere</i>	lat. <i>*incanescere</i>
dr. <i>gem</i>	–
ar. <i>'em</i> (sud)	ar. <i>ncănésucu</i> (nord)
mr. –	mr. <i>ăncănésucu</i> (7)
ir. –	ir. –

Lat. *gemere* ‘a geme’ s-a pierdut din dialectele meglenoromân și istroromân. E atestat în dacoromână (dr. *gem*) și în aromână (ar. *'em*), în aria sudică, *conservatoare*; în aria nordică a aromânei apare, ca inovație, un alt termen latinesc: ar. *ncănésucu* (< lat. **incanescere*).

*

În încheiere, un scurt comentariu, din perspectiva istoriei limbii române, la harta FIR DE PĂR (întrebarea 64 din Chestionarul NALR), pe baza atlaselor lingvistice actuale (ALRR. *Sinteză* I, h. 9; ALAR I, MN 1; ALDM I, h. 7; ALIstr lista 169 b). În dialectele dacoromân, aromân și meglenoromân se întâlnesc formele: dr. *păr*, *fir de păr*, *fir*, ar. *per*, *Ńir di per*, *Ńir*, mr. *per*, *ir di per*, *ir*, ir. *per*. Forma cea mai veche este *per* < lat. *pilus* ‘fir de păr’, pl. *pili* ‘peri (tot părul din cap)’. În română, forma compusă cu *fir* – *fir de păr*, redusă ulterior la *fir* – a apărut pentru dezambiguizare, ca să diferențieze cele două sensuri, ‘fir de păr’ și ‘păr’. Aceste două forme, *fir de păr* și *fir* nu apar în dialectul istroromân, unde întâlnim

numai *per* cu sensul ‘fir de păr’. Explicația stă în faptul că *fir* a ajuns să însemne ‘fân’ (< lat. *fĕnum*) în istroromână, ca urmare a unor particularități specifice dialectului: păstrarea vocalei anterioare *i* după fricativele labiocentrale (cf. și *vint* ‘vânt’ < lat. *vĕntus*) și rotacismul (trecerea lui *n* intervocalic la *r* în elementele moștenite din latină).

Concordanțele / diferențele dintre dialectele românești care se stabilesc într-un mod foarte variat, nu confirmă opinia susținută în trecut de istoricii limbii române (Ovid Densusianu, A. Philippide, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti) privind un *teritoriu originar restrâns*, situat pe ambele maluri ale Dunării: Dacia, Pannonia de sud, Moesia Superioară și Inferioară, la nord de „linia Jirecek” – care delimita, în Peninsula Balcanică, spațiul de influență latină la nord de influență greacă la sud –, de unde strămoșii aromânilor, ai meglenoromânilor și ai istroromânilor s-ar fi deplasat, la începutul secolului al XI-lea, spre actualele așezări (mărturia istoricului bizantin Kekaumenos, greșit înțeleasă)²¹, în urma pătrunderii slavilor în Peninsula Balcanică, ordinea cronologică stabilindu-se pe baza gradului de asemănare a dialectelor românești cu dacoromâna (de care istroromâna e cea mai apropiată, după care urmează meglenoromâna și aromâna). Conform acestei opinii, gradul mai mare sau mai mic de asemănare între dialecte s-ar explica prin *durata perioadei de comunitate* în spațiul originar comun, adică prin **f a c t o r u l t i m p**.

Din expunerea noastră a rezultat o situație foarte diversificată privind concordanțele / deosebirile dintre dialecte, care se explică – așa cum am arătat mai sus – prin **f a c t o r u l s p a ț i u** (sau criteriul spațial), adică prin distanța mai mare sau mai mică dintre ținuturile unde s-au format dialectele românești în vastul spațiu romanizat, dintre care cel al istroromânilor era cel mai apropiat, iar cel al aromânilor – cel mai îndepărtat de ținuturile nord-dunărene, unde s-a format dialectul dacoromân.

BIBLIOGRAFIE

- Atanasov 2011 – Petar Atanasov, *Repartiția graiurilor meglenoromâne*, în *Studia linguistica et philologica. Omagiu profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani* (editor: Manuela Nevaci), București.
- Atanasov 2018 – Petar Atanasov, *Locul dialectului meglenoromân în limba română*, în *Poglavlja iz romanske filologije. U čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu*, Zagreb, 2010, p. 81–100.
- Brâncuș 1983 – Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București.
- Capidan 1925 – Th. Capidan, *Meglenoromâni*, I. *Istoria și graiul lor*, București.
- Capidan 1932 – Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București.

²¹ Cf. Saramandu 1997.

- Densusianu 1901 / 1961 – Ovid Densusianu, *Historia de la langue roumaine*, tome premier, *Les origines*, Paris, 1901 (citată după Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I. *Originile*, București, 1961).
- Filipi 2002 – Goran Filipi, *Istrorumunjski lingvistički atlas. Atlasul lingvistic istroromân. Atlante linguiustico istrorumeno*, Pola.
- Ist. rom. 2001 – *Istoria românilor*, III, Academia Română, București.
- Ivănescu 1980 – G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași.
- Nevaci 2018 – Manuela Nevaci, *Dialectele limbii române – dialecte la distanță (RoDialects – ALDRO)*, în vol. *Ex oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu*, Alessandria, p. 801–820.
- Philippide 1927 – Al. Philippide, *Originea românilor*, vol. II, Iași.
- Poghirc 1989 – Cicerone Poghiric, *Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivances et évolution*, în vol. *Les Aroumains*, Paris.
- Pușcariu 1910 / 1974 – Sextil Pușcariu, *Zum Rekonstruktion des Urrumänischen*, Holle, 1910 (citată după Sextil Pușcariu, *Despre reconstrucția românei primitive*, în vol. *Cercetări și studii*, ediție îngrijită de Ilie Dan, București, 1974).
- Pușcariu 1940 – Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București.
- Rosetti 1986 – Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediție definitivă, București.
- Russu 1981 – I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București.
- Saramandu 1993 – Nicolae Saramandu, *Din istoria raporturilor interdialectale (cu privire la originea meglenoromânilor)*, în „Fonetică și dialectologie”, XII, p. 151–156.
- Saramandu 1997 – Nicolae Saramandu, *Despre coborârea aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice. „Mărturia” lui Kekaumenos*, în SCL, XLVIII, nr. 1, p. 407–414.
- Saramandu 2021 – Nicolae Saramandu, *Limba română. Originile*, București, Editura Academiei Române.
- Vasilu 1968 – Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București.
- Weigand 1892 – Gustav Weigand, *Vlaho-Meglen*, Leipzig.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
 al Academiei Române
 Calea 13 Septembrie, nr. 13
 Universitatea din București
 Str. Edgar Quinet, nr. 5–7
 nicolaesaramandu@yahoo.com

